

Cicero, *Ik en Rome. Alle brieven*. Vertaald door Jan Bloemendaal, Daan den Hengst, Vincent Hunink, Jip Lemmens, John Nagelkerken, Ramon Selles en Rogier van der Wal onder redactie van Piet Gerbrandy en Daan den Hengst. Uitgeverij Van Oorschot, Amsterdam 2025. 1216 blz. 125€.

Over geen enkele periode uit de Romeinse geschiedenis zijn we zo uitgebreid en gedetailleerd geïnformeerd door tijdgenoten -mensen die zelf hebben meegemaakt waarover ze schrijven- dan over de jaren 63-43 v.C. . Een bijkomende meevaller voor de historicus is dat dit net ook een cruciale periode is in de geschiedenis van Rome Het is immers tijdens deze twee decennia dat het republikeinse regime, dat vijf eeuwen lang gestalte had gegeven aan het Romeinse politieke leven, voorgoed bezweek. Dat wij over deze beslissende periode zo goed gedocumenteerd zijn zodat de historicus niet alleen in staat is het verloop van de gebeurtenissen te reconstrueren maar bovendien ook nog in de mogelijkheid verkeert een blik te werpen achter de schermen van het openbare leven is in belangrijke mate te danken aan Marcus Tullius Cicero en dan nog meer in het bijzonder aan zijn bewaard gebleven correspondentie (in de vertaling maar liefst 1084 bladzijden) waarvan het voor Cicero nooit de bedoeling was dat ze openbaar zou worden gemaakt. En omdat die briefwisseling voor zowat de helft bestaat uit brieven van Cicero aan zijn boezemvriend en vertrouweling Atticus, voor wie hij geen enkel geheim had, kan de historicus ook doordringen tot wat er zich in die periode in het hoofd van Cicero afspeelde. Het uitzonderlijke belang hiervan heeft uiteraard te maken met de betekenis van Cicero in zijn tijd en met de prominente plaats die hij in het politieke leven innam. Omdat de lezers van dit tijdschrift daar misschien niet voldoende van op de hoogte zijn, lijkt het mij niet overbodig daar even aan te herinneren opdat de lezer terdege het uitzonderlijke historische belang van deze briefwisseling zou beseffen.

Geboren in 106 v.C. in Arpinum, een gemeente in het gebied van de Volsci die al in op het einde van de vierde eeuw waren ingelijfd bij Rome, stamde Cicero uit een familie die wel tot de lokale elite behoorde maar geen deel uitmaakte van de bestuurselite van de Romeinse staat. Dankzij zijn intellectuele capaciteiten, een uitzonderlijke welsprekendheid, een tomeloze energie en een degelijke opleiding slaagde hij erin te Rome de aandacht te trekken. Enkele opmerkelijke successen in geruchtmakende processen droegen ertoe bij dat hij te Rome op nog vrij jeugdige leeftijd in de jaren '70 en '60 ging behoren tot spraakmakende elite. In dit opzicht zou men kunnen geneigd zijn hem te bestempelen als een selfmade man, maar dit zou een anachronisme zijn want in Rome kon men geen sociale promotie maken zonder de steun van diegenen die reeds tot de gevestigde elite behoorden. Zijn successen in processen waarbij leden uit die kringen betrokken waren, leverden hem die steun op. Zo slaagde hij erin in 75 v.C. verkozen te worden tot *quaestor* wat meteen opname in de senaat impliceerde. Daarmee was hij de eerste van zijn familie die erin geslaagd was door te dringen tot de gevestigde orde. Nieuwe successen in geruchtmakende processen en opmerkelijke tussenkomsten in

de senaat bevorderden zijn senatoriale loopbaan: in 69 en 66 werd hij tot respectievelijk *aedilis* en *praetor* verkozen. Maar een hoogtepunt bereikte zijn politieke carrière toen hij in de loop van 64 v.C. glansrijk de verkiezingen won voor het consulaat in 63. In het politieke jargon van die tijd was hij nu een *homo novus*. Daarmee duidde men diegenen aan die als eerste van hun familie (in de brede betekenis van het woord) het consulaat bekleedden. Dit was slechts voor weinigen weggelegd want de *nobilitas* (de Romeinse top elite van families waarvan één lid reeds consul was geweest) beschouwde het consulaat als zijn privé jachtterrein. Voor Cicero was het bekleden van het consulaat in 63 dus een *moment de gloire*, de bekroning van jaren politieke inzet en van alle inspanningen om een degelijk politiek netwerk uit te bouwen en om bij alle bevolkingsgroepen met politieke invloed steun te verwerven. Naar het einde van zijn consulaat, in november 63, slaagde hij er bovendien in de samenzwering van Catilina te verijdelen. In zijn eigen ogen en ook in deze van de overgrote meerderheid van de bevolking had hij daarmee de staat en het republikeinse regime (*res publica*) gered. De senaat besloot niet alleen een *supplicatio* (officieel dankfeest) te organiseren maar kende hem tevens de uitzonderlijke titel van *pater patriae* (vader des vaderlands) toe.

In rustige tijden had Cicero nu levenslang kunnen teren op zijn prestige en als een wijze staatsman die zijn sporen had verdiend deel uitmaken van de politieke top elite om zijn politiek ideaal dat hij zelf omschreef als de *concordia ordinum et consensus in Italia* (goede verstandhouding tussen ordo equester en de senatoren) te realiseren. Helaas voor Cicero waren het allesbehalve rustige tijden en was het hem niet gegund zijn prestige in de schaal te werpen wanneer ernstige politieke beslissingen moesten genomen worden. De gevolgen van de eerste burgeroorlog tussen Marius en Sulla en van het daaropvolgende schrikbewind van Sulla lieten zich immers nog voelen: de spanningen tussen *optimates* en *populares* liepen hoog op en bedierven het politieke klimaat. Voortdurende ongeregelde heden maakten de straten van Rome onveilig en de politieke verkiezingen werden gekenmerkt door omkoperij en onregelmatigheden. In dit politieke klimaat beschikte Cicero niet over de goede troeven. Zijn overtuigingskracht en welsprekendheid waren niet opgewassen tegen de militaire en financiële middelen die Pompeius, Caesar en Crassus in de schaal konden werpen. En toen die drie in 60 v.C. een coalitie (het eerste triumviraat) sloten om de politieke macht onder elkaar te verdelen, stond Cicero machteloos. Maar het werd nog erger voor Cicero toen Publius Clodius Pulcher, zijn *bête noire*, een wet voorstelde die iedereen die Romeinse burgers zonder vorm van proces had laten terechtstellen zou worden verbannen met verbeurdverklaring van zijn bezittingen. Het was voor niemand een geheim dat hiermee Cicero werd geviséerd. Tijdens zijn consulaat had hij immers, nadat Catilina en zijn trawanten uit Rome waren weggevlucht, de senaat laten besluiten dat enkele te Rome achtergebleven samenzweersers moesten worden terechtgesteld. Tot zijn grote ontgoocheling moest Cicero vaststellen dat slechts weinigen voor hem opkwamen en dan nog eerder zwakjes. Hij wachtte de uitspraak niet af maar verliet Rome en toen het voor hem negatieve vonnis was geveld vertrok hij als banneling naar Griekenland. Nu was hij, amper vijf jaar na zijn succesvol

consulaat, zijn politieke, sociale en economische positie volledig kwijt en zonder enig vooruitzicht op herstel. Toen evenwel begin 57 v.C. consuls aantraden die hem gunstig gezind waren en zijn relaties wat meer druk zetten om het vonnis ongedaan te maken, keerde het tij. Maar het zou toch nog tot 4 augustus 57 duren vooraleer de volksvergadering een wet stemde die Cicero uit ballingschap terug riep. De dag daarop was Cicero reeds de Adriatische zee overgestoken en in Brundisium aangekomen. De toejuichingen die hem op weg naar Rome en bij zijn aankomst te Rome te beurt vielen waren als balsem op de geslagen wonden maar hij moest niettemin ervaren dat het politieke toneel te Rome nu werd beheerst door het triumviraat en dat er voor hem slechts een bijrol was weggelegd. Noodgedwongen schikte Cicero zich in zijn lot maar dat belette hem niet regelmatig tussen te komen in de senaat. Verder publiceerde hij enkele traktaten over retoriek en politieke filosofie en trad hij op als pleiter in belangrijke politieke processen waarin andermaal zijn retorische talenten bleken. In 52 werd hij aangeduid als gouverneur van de provincia Cilicia voor het jaar 51. Cicero was daarmee allerminst gelukkig want dat betekende, heen- en terugreis inbegrepen, een afwezigheid van anderhalf jaar uit Rome, bij uitstek *the place to be* voor Romeinse politici. En dat op een cruciaal ogenblik nu de spanningen tussen Pompeius en Caesar (Crassus was inmiddels gesneuveld tijdens een militaire expeditie tegen de Parthen) hoog waren opgelaaid en het er meer en meer naar uitzag dat het op een gewapend conflict zou uitlopen tussen beiden met de alleenheerschappij over Rome als inzet.

Op 4 januari 49 v.C. was Cicero terug in Rome. Een week later stak Caesar de Rubico over en daarmee was de tweede burgeroorlog een feit. Alhoewel Caesar in de daaropvolgende weken overwinning op overwinning behaalde schaarde Cicero zich niettemin aan de zijde van Pompeius omdat hij maar al te goed beseftte dat een eindoverwinning van Caesar het einde van het republikeinse regime en de absolute alleenheerschappij van één man zou betekenen, wat indruiste tegen zijn politieke idealen. Nadat Caesar in augustus 48 bij Pharsalus een beslissende overwinning had behaald en Pompeius op zijn vlucht twee maanden later in Egypte werd vermoord beseftte Cicero nu maar al te goed dat zijn politieke rol definitief was uitgespeeld, ook al liet Caesar toe dat Cicero naar Rome terugkeert en is er geen sprake van repressie tegenover de aanhangers van Pompeius (mits ze zich koest houden uiteraard). In de jaren 47-45 staat hij politiek volledig buitenspel. Deze jaren van politieke inactiviteit benut hij voor het schrijven van een aantal filosofische traktaten. Op persoonlijk gebied verliepen die jaren allesbehalve rimpelloos. Begin 46 scheidt Cicero van Terentia met wie hij dertig jaar gehuwd was en nog voor het einde van dat jaar hertrouwt de zestigjarige Cicero met de veertig jaar jongere Publilia van wie hij zich overigens nog geen jaar later in 45 laat scheiden. Maar wat hem het meest treft is het overlijden van zijn dochter Tullia met wie hij een innige band had.

Inmiddels werd, zonder dat Cicero daar weet van had, tegen Caesar gecomplooteerd. De moord op Caesar op 15 maart 44 overvalt Cicero dan ook als een volkomen verrassing. Niettemin schiet hij onmiddellijk in actie. Hij aarzelt geen ogenblik om de leiders van het complot, Brutus en Cassius,

openlijk te prijzen in de senaat en schaart zich achter hun doelstelling die altijd ook de zijne is geweest: het herstel van de traditionele Romeinse republikeinse instellingen. Wel betreurt hij in privé dat ze niet meer doortastend zijn opgetreden en niet ook Caesars naaste medewerker, Marcus Antonius, hebben uitgeschakeld. Vrij snel slaagt deze er immers in de gunst van het volk te winnen en de senaat de handelingen en beslissingen van Caesar te laten ratificeren, volgens Cicero een onvergeeflijke blunder. Dan volgt tot in oktober 43 anderhalf jaar waarin de machtsverhoudingen voortdurend wisselen. De aanhangers van Marcus Antonius, die over enkele legioenen beschikt, winnen geleidelijk aan macht ten nadele van de voorstanders van een herstel van het republikeins regime. In deze machtsstrijd laat Cicero zich niet onbetuigd. Hij geeft, gevraagd en ongevraagd, advies aan Brutus, Cassius en hun partijgangers en houdt in de senaat en elders vlijmscherpe redevoeringen, die hij zelf zijn *Philippicae* noemt, tegen Marcus Antonius. Deze moet inmiddels ook rekening houden met de, door hem onderschatte, achttienjarige Octavianus (de latere Augustus) die door Caesar in zijn testament als erfgenaam was aangeduid en postuum geadopteerd. In de veronderstelling dat hij de jonge Octavianus zal kunnen beïnvloeden, stelt Cicero zijn hoop op hem en steunt hem in de senaat. Maar in oktober 43 gooien M. Antonius en Octavianus, samen met Lepidus die de legioenen in Africa commandeert, het op een akkoordje en sluiten het tweede driemanschap waarbij zij onder elkaar de macht en de middelen van de staat verdelen. Zij plegen daarmee een regelrechte staatsgreep die definitief het lot van de Romeinse Republiek bezegelt. Het akkoord omvat ook het opstellen van proscriptielijsten waarbij een groot aantal senatoren en leden van de *ordo equester* vogelvrij worden verklaard en hun bezittingen geconfisqueerd. Marcus Antonius, die niet vergeten is dat Cicero hem in zijn *Philippicae* ten schande heeft gemaakt, weet te bedingen dat ook de naam van Cicero op die lijsten wordt gezet. Op 7 december 43 wordt hij door handlangers van Marcus Antonius gedood. Volgens bepaalde bronnen werden zijn handen en hoofd op het Forum Romanum tentoongesteld.

Tot daar een beknopte biografische schets van de man van wie de omvangrijke briefwisseling (1084 blz.) nu in Nederlandse vertaling voorligt. Voor zover nodig, zal deze schets duidelijk hebben gemaakt dat Cicero behoorde tot de prominente politieke figuren van zijn tijd. Het hoeft geen betoog dat zijn persoonlijke briefwisseling een eersterangs historische bron is voor de professionele vakhistorici. Die hebben dan ook bij hun wetenschappelijk onderzoek deze bron grondig bestudeerd, geanalyseerd en geïnterpreteerd. De neerslag van deze research is terug te vinden in de honderden boeken en artikelen die aan Cicero en de geschiedenis van die periode zijn gewijd. Uiteraard gebruikten zij daarbij, zoals het hoort, de originele Latijnse tekst. Voor hen is deze Nederlandse vertaling dan ook niet in de eerste plaats bedoeld maar wel voor een breder historisch geïnteresseerd publiek.

Voor dit publiek biedt deze vertaling een uitgelezen kans om nu eens ‘in het hoofd te kijken’ van een belangrijke politicus uit de Oudheid. Om minstens drie redenen kan men zelfs gewagen van een ‘unieke’ kans. Vooreerst omdat er van geen enkele persoonlijkheid uit de klassieke oudheid een briefwisseling van die omvang is bewaard gebleven. Ten tweede omdat deze briefwisseling betrekking heeft op een cruciale periode uit de geschiedenis toen een gedurende eeuwen gevestigd regime plaats moest maken voor een ander regime (alleenheerschappij) dat op zijn beurt eeuwen zou standhouden. Last but not least omdat de auteur, alvast in de brieven aan Atticus die iets minder dan de helft van de correspondentie uitmaken, zich zonder enig voorbehoud blootgeeft. Atticus was zijn vertrouweling voor wie hij geen geheimen heeft, zijn klankbord die hij als zijn alter ego beschouwt en die hij deelgenoot maakt van de diepste roerselen van zijn ziel: verzuchtingen, ontgoochelingen, teleurstellingen, beweegredenen, plannen, bedoelingen en, in tijden van tegenspoed, ontredde, zelfbeklag en wanhoop. Omdat, op enkele schaarse uitzonderingen na, ook zijn brieven aan andere politieke figuren en relaties bedoeld waren om alleen door de bestemmeling gelezen te worden en dus strikt persoonlijk waren, zijn ook deze brieven gekenmerkt door een persoonlijke toon. We vernemen, heet van de naald, hoe Cicero, zonder achteraf kennis, tegen bepaalde gebeurtenissen, evoluties, ontwikkelingen en personen aankijkt. Dat hij zich daarbij ook weleens misreken is dan ook onvermijdelijk. Zo kunnen we nu vaststellen dat hij zich aan Octavianus mispakt heeft. Tegen de waarschuwingen van Brutus in, had hij er het volste vertrouwen in dat hij op die jonge snaak voldoende invloed had om hem naar zijn politieke inzichten te kunnen kneden zodat Octavianus -tegen Marcus Antonius in- de oude republikeinse instellingen zou herstellen.

Voor de lezer met enig inlevingsvermogen betekent de lectuur van deze briefwisseling dan ook een verrijkende ervaring. Het is net alsof hij al die tijd Cicero te gast heeft die hem vrijuit vertelt over wat hem door het hoofd gaat. De lezer krijgt zo volop de mogelijkheid om met de persoonlijkheid van Cicero kennis te maken. In zijn biografie van Cicero schrijft Everitt hierover: *‘Ik tart eenieder die ze leest om niet gecharmeerd te raken van zijn nerveuze, genereuze persoonlijkheid, vol zelfonderzoek. Hij was een introvert, wiens leven zich echter voor iedereen zichtbaar in het openbaar afspeelde, een denker en intellectueel die bewust voor een leven van actie koos. We zien zijn leven zich van dag tot dag ontfouwen en soms van uur tot uur. We volgen het spectaculaire verhaal van de val van de Romeinse republiek op de voet door de opgewonden, bezorgde ogen van een betrokkene, die twee keer de teugels van het gezag in handen nam zonder te weten hoe het zou aflopen.’*

Omdat hij zich zo zonder enige reserve bloot geeft in zijn brieven krijgen we ook zijn kleine kantjes te zien: ijdelheid, een neiging tot zelfoverschatting en, in tijden van tegenspoed, zelfbeklag. Overigens was Cicero zich hiervan bewust want meer dan eens doet hij aan introspectie en geeft daarbij blijk te beschikken over een flinke dosis ironie. In zijn tijd was Cicero al bekend om zijn gevoel voor humor en in zijn briefwisseling vinden we daar herhaaldelijk staaltjes van terug. Hij was allesbehalve

rancuneus, tenzij ten opzichte van zijn *bête noire*, *Clodius Pulcher*, en daar had hij, objectief bekeken, ook alle reden toe. Men kan niet ontkennen dat hij in politiek opzicht hooggestemde idealen had en zich inzette om ze te realiseren. Dat hij hierin uiteindelijk niet succesvol was kan men hem moeilijk verwijten want de omstandigheden zaten tegen en zijn opponenten beschikten over machtsmiddelen (militaire en financiële) die hij ontbeerde.

Maar de correspondentie biedt nog veel meer dan een persoonlijke diepgaande ontmoeting met Cicero. Terloopse vermeldingen informeren over tal van concrete details over het leven en de mentaliteit in Cicero's tijd zoals bijvoorbeeld het belang van aanbevelingsbrieven en de positie van vertrouwensslaven. In verband met dit laatste item is de briefwisseling met en over Tiro, Cicero's secretaris, relevant. Ook over de rol en de positie van de vrouwen in het milieu waarin Cicero verkeerde is heel wat bijeen te sprokkelen.

Heeft men eenmaal de beslissing genomen om deze correspondentie te lezen, dan stelt zich de vraag hoe men deze onderneming aanpakt. Het gaat immers om maar liefst 1084 bladzijden lectuur. En eigenlijk om nog veel meer. Want om de brieven in hun concrete historische context te begrijpen doet men er goed aan een biografie over Cicero bij de hand te hebben en voortdurend te raadplegen. De in het boek bij iedere brief aangereikte toelichtingen volstaan niet hiervoor. *Het Rome van Cicero* van A. Everitt is hiertoe uiterst geschikt, maar dat betekent nog eens een vierhonderdtal bladzijden bijkomende lectuur.

Een eerste -en voor de recensent uiteraard enige- optie bestaat erin de correspondentie door te nemen van de eerste tot de laatste brief. Dit is een niet te onderschatten opgave omdat niet alle brieven, bij een eerste lectuur, de lezer even direct zullen aanspreken. Ik denk daarbij vooral aan de vele aanbevelingsbrieven. Toch loont deze aanpak de moeite omdat ze dankzij de chronologische ordening de lezer in staat stelt het wisselvallige leven van Cicero op de voet te volgen, soms van dag tot dag. Bovendien loopt men niet het gevaar brieven die bij een thematische keuze de kans lopen over het hoofd te worden gezien, te mislopen.

Een andere optie kan erin bestaan aan cherry-picking te doen en te beginnen met de brieven uit de meest heftige periodes van Cicero's wisselvallig leven zoals de periode 58-57 v.C. toen hij na zijn veroordeling in ballingschap was gegaan en niet beter wist dan dat aan zijn politieke carrière een definitief einde was gekomen. Of de correspondentie tijdens zijn gouverneurschap in Cilicië waarin hij, in haast iedere brief, uiting geeft aan de tegenzin waarmee hij zijn functie uitoefent en er bij iedere bestemming telkens weer op aandringt alles te ondernemen opdat zijn mandaat niet zou worden verlengd. Al even boeiend is de briefwisseling uit de jaren van de burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius waarin hij zijn keuze voor Pompeius motiveert maar terzelfdertijd zich erover beklaagt dat

Pompeius de zaken verkeerd aanpakt en al gauw beseft dat Caesar zegevierend uit de strijd zal komen met alle rampzalige gevolgen voor de republikeinse instellingen en voor de aanhangers van de verliezende partij waartoe ook hij zal behoren. Wanneer uiteindelijk blijkt dat Caesar niet uit is op wraak op zijn verslagen tegenstanders mits ze zich koest houden, heeft hij het in zijn brieven erover dat hij nu eigenlijk politiek dood is en alleen in het schrijven van filosofische traktaten troost kan vinden. Bijzonder aangrijpend zijn de brieven van Cicero aan Atticus uit de periode na het overlijden van zijn dochter Tullia waarin Cicero uiting geeft aan zijn diepe smart en duidelijk maakt dat zijn leven nog weinig zin heeft. En uiteraard is de briefwisseling uit de laatste jaren na de moord op Caesar vanuit politiek oogpunt bijzonder belangwekkend omdat in de correspondentie uit die jaren niet alleen brieven van Cicero aan de leiders van de republikeinsgezinden (vooral Brutus) zijn opgenomen maar ook de brieven van deze laatsten aan Cicero. Zo krijgt de lezer een blik achter de schermen waarin ook meningsverschillen aan het licht komen over de te volgen tactiek en over de bedoelingen en betrouwbaarheid van Octavianus. Dit zijn slechts enkele suggesties voor wie de voorkeur geeft aan de tweede optie. Maar ik twijfel er niet aan dat men uiteindelijk niet zal kunnen nalaten de briefwisseling in haar geheel door te nemen. Graag had ik deze bespreking gelardeerd met citaten uit de briefwisseling zelf maar tot mijn spijt moet ik hiervan afzien omdat dit het bestek van een boekbespreking te buiten zou gaan.

De vertaling werd verzorgd door een schare vertalers die al lang hun sporen hebben verdiend en die hier een uitzonderlijke prestatie hebben geleverd. Ook de coördinatoren die de vertalingen hebben gestroomlijnd, hebben voortreffelijk werk geleverd. Het uiteindelijke resultaat is een tekst die de lezer nergens de indruk geeft dat men met een vertaling te maken heeft.

Aan de vertaling gaat een inleiding vooraf waarin heel beknopt Cicero's levensloop wordt geschetst en inzicht geboden in de betekenis en het belang van netwerk en loyaliteit in de kringen waarin Cicero verkeerde. Ook wordt stilgestaan bij de manier waarop de brievencollecties na de dood van Cicero tot stand kwamen, bij de reputatie van Cicero zowel tijdens zijn leven als in latere eeuwen, en krijgt de lezer een toelichting bij de vertaling. Op de vertaling zelf (blz. 27-1112) volgen kaarten (blz. 1113-1120), een chronologisch overzicht van Cicero's levensloop (blz. 1121-1123), een beperkte bibliografie (blz. 1124-1125), een overzicht van Cicero's werken geordend per genre (blz. 1127-1129), een terminologie van Romeinse instituties (blz. 1131-1134), een concordantie met de nummering in de gebruikelijke edities (blz. 1135-1143) en tenslotte een uitvoerig register (1145-1212). In dit register zijn uiteraard de namen van al diegenen waarvan in de brieven sprake is, opgenomen. De samenstellers hebben jammer genoeg bij de verwijzingen naar de brieven geen onderscheid gemaakt tussen brieven waarvan de betrokkene de bestemming is, brieven die van de betrokkene zelf zijn en brieven waarin hij enkel vermeld wordt. Een typografisch onderscheid dat de lezer daarover informeert (met een asterisk, door cursivering of in vetjes gedrukt) zou het de lezer

mogelijk hebben gemaakt om bijvoorbeeld direct de in de verzameling opgenomen brieven **van** een persoon terug te vinden of de brieven waarvan hij de bestemming is.

Met dit boek hebben de verantwoordelijken en medewerkers een prestatie geleverd waarop zij bijzonder trots mogen zijn. Aan de historisch belangstellenden hebben zij een uiterst waardevolle historische bron in een schitterende vertaling ter beschikking gesteld. Ook de uitgever verdient onze dank omwille van de prachtige vorm waarin dit project werd gerealiseerd en vooral omwille van de commerciële durf waarvan een dergelijk initiatief getuigt. Terecht heeft Piet Gerbrandy het over *‘een daad van culturele moed’*.

Robert DUTHOY